

CONFERÈNCIA INAUGURAL

CATALUNYA DINS D'UNA EUROPA DE MONARQUIES COMPOSTES

J.H. Elliott
Oxford University

Em sento summament honorat per la invitació a dictar la conferència inaugural d'aquest Tercer Congrés d'Història Moderna de Catalunya. Al mateix temps, he de confessar una certa reserva en trobar-me avui davant de vostès. Ara fa exactament trenta anys que es va publicar en anglès el meu llibre *La revolta catalana*. Des de 1963 no he dut a terme recerca arxivística sobre la història catalana i, encara que he mirat de mantenir-me al corrent del que s'ha anat publicant al respecte, si més no del més important, no estic en posició d'afegir cap nova troballa a les que sens dubte seran proporcionades per altres participants en el Congrés. D'altra banda, però, el propòsit dels congressos d'Història no és simplement oferir nou material documental i incorporar uns quants fragments més en el mosaic dels nostres coneixements. També ofereixen una oportunitat per avaluar com es troba un tema i reflexionar sobre les direccions que pot prendre i les oportunitats que ofereix. Aquí, potser, puc fer alguna petita contribució, com a persona que va guanyar-se honorablement les credencials com a historiador de Catalunya en innumbrables hores de treball en els arxius catalans, malgrat haver treballat des d'aleshores en molts altres camps de recerca històrica, sense mai poder oblidar, això sí, aquella primera i intensa devoció a una terra que va esdevenir una segona pàtria.

El tema d'aquest Congrés és "els aspectes polítics i institucionals de la Catalunya dels segles XVI i XVII"; i encara que *La revolta catalana* fou un intent de produir una història "total" de la Catalunya de la primera meitat del segle XVII, relacionant la història econòmica i social amb la narració política, el marc i l'articulació del llibre van ser proporcionats per la política i les institucions que constitueixen el centre de la nostra atenció aquesta setmana. Per bé que alguns aspectes de la meua interpretació dels esdeveniments que van dur a la revolta de 1640 poden haver estat discutits, crec que el marc polític i institucional dins el qual vaig situar-los ha estat per regla general acceptat i de fet s'ha vist referrat per la recerca subsegüent.

Algunes parts d'aquest marc ja eren prou conegudes, naturalment. Altres parts van ser confirmades o enfortides per Jesús Lalinde Abadía, de qui l'important treball sobre la institució virregnal a Catalunya fou publicat un any després del meu llibre.¹ Però almenys

1. Jesús Lalinde Abadía, *La institución virreinal en Cataluña*, Barcelona, 1964. Actualment, disposem de la visió àmplia i sistemàtica de Víctor Ferro, *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*, Vic, 1987.

alguns aspectes eren nous. Encara recordo la reacció de Ferran Soldevila, de qui conservo la memòria amb gran afecte, quan li explicava la manera com un únic dissentiment podia reduir les Corts a la paralització completa. Aquesta informació li va resultar una autèntica novetat i li va costar d'acceptar-la.

Si el marc de conjunt, així com el detall institucional, de *La revolta catalana* ha resistit fins ara raonablement bé el pas del temps, crec que és perquè, des de l'inici, vaig veure que els problemes de la història catalana en el segle XVI i XVII només podien ser entesos correctament si eren situats dins de l'ample context de la història general de la monarquia espanyola del mateix període. Sense cert coneixement de la manera com es governava la monarquia i es portaven els seus afers, molts dels fets esdevinguts a Catalunya eren senzillament incomprendibles. Vaig adonar-me'n, en part, per les meves pròpies lectures sobre el programa polític d'Olivares, però també com a resultat de moltes i animoses converses a Cambridge amb el Dr. Batista i Roca, qui en la seva introducció a la monografia de H.G. Koenigsberger *El govern de Sicília sota Felip II* (1951), denota el seu coneixement de com operaven la monarquia i la seva burocràcia. Tot i que, per Batista i Roca, Catalunya era, i seguia sent, el centre del món, era ben conscient que ocupava un lloc semblant al de Sicília i Nàpols, és a dir, només el lloc d'una altra d'entre les províncies perifèriques de la monarquia dels Àustries, i que calia estudiar-la d'acord amb aquest fet.

Des del començament vaig confiar que el meu treball sobre Catalunya animaria estudis històrics equivalents sobre altres regnes i províncies de la monarquia. Aquests estudis, segons vaig veure i intentar demostrar en el meu treball, no haurien de cenyir-se a les estructures burocràtiques i institucionals, tot i que és ben important entendre com funcionen. Tampoc haurien de cenyir-se al caràcter i a les activitats dels propis buròcrates. La història institucional, tal com vaig assenyalar en el meu article sobre la classe dirigent catalana dels segles XVI i XVII, escrit per l'homenatge a Jaume Vicens Vives, ha de considerar també tot el conjunt de relacions informals que fan possible que el govern funcioni i que l'ordre es mantingui. En el context de la monarquia Habsburg, comporta un estudi de ben a prop de les èlites de les províncies perifèriques i de les múltiples maneres com van intentar d'influir, i alhora van ser influïdes, pels òrgans centrals de poder. En altres paraules, l'estudi institucional de la monarquia espanyola requereix una apreciació no del monòleg, sinó del diàleg.

Considero que una de les satisfaccions més grans que he tingut en el decurs de la meua carrera professional és veure el progrés que s'ha fet cap al compliment del meu programa original. Un símptoma ben visible del canvi que s'ha produït des de 1963 és que en els darrers tres anys han aparegut cinc reculls diferents d'articles, dedicats a examinar les relacions entre Madrid i les diferents parts de la monarquia espanyola, una monarquia en la qual —em complau dir— els dominis americans de Castella reben, per fi, el lloc que els pertoca com a regnes i províncies per si mateixos, comparables institucionalment als de la Península Ibèrica, Itàlia i els Països Baixos.² I encara que, com en tots els volums col·lectius, les contribucions varien considerablement en qualitat, ara comencem a tenir una visió correcta de la complexa varietat de les relacions entre l'administració central de la monarquia i les seves províncies. Millor encara, aquesta visió pot enriquir-se gràcies a un creixent nombre de treballs monogràfics d'alta qualitat sobre territoris individuals, que segueixen les línies de l'estudi pioner de James Casey sobre la València del segle XVII.³

2. "La crisis hispánica de 1640", *Cuadernos de Historia Moderna*, 11 (1991); J.H. Elliott, R. Villari i altres, *1640: La Monarquía Hispánica en crisis*, Barcelona, 1992; Werner Thomas i Bart de Groof, *Rebelión y resistencia en el mundo hispánico del siglo XVII*, Lovaina, 1992; Massimo Ganci i Ruggiero Romano, *Governare il mondo*, Palermo, 1991; "L'Italia degli Austrias", *Cheiron*, 17-18 (1993).

3. *The kingdom of Valencia in the seventeenth century*, Cambridge, 1979. Traducció catalana, Barcelona, 1981.

El que trobo particularment encoratjador de tot això és la manera com dues tradicions historiogràfiques, la portuguesa i la italiana, que fins fa poc mostraven relativament poc interès per l'avaluació acadèmica de la relació entre els seus països i Madrid, ara, per fi, es plantegen la qüestió del que significava formar part de la monarquia espanyola.⁴ En redescobrir les connexions formals i informals que lligaven els seus territoris a una comunitat més ampla durant una part important de la seva història, estan redescobrint i reconsiderant una part essencial dels seus passats nacionals, a la qual s'havien girat d'esquena durant massa temps.

Seria interessant especular sobre les raons d'aquesta redescoberta de la monarquia dels Àustries com un complex d'institucions i relacions multinacionals. Sospito que, almenys en part, ha estat inspirada per l'aparició en la nostra pròpia època d'organitzacions supra-nacionals i d'una Comunitat Europea. Esdeveniments contemporanis han suggerit la possibilitat de formes d'organització política alternatives a l'estat nacional sobirà, que els nostres antecessors del segle XIX van prendre com la culminació lògica d'un mil·lenni d'història europea. Siguin quins siguin, però, els orígens d'aquest nou interès, la seva repercussió en el regne de la historiografia ha estat apropar-nos a algunes realitats importants del món europeu de l'Edat Moderna. El tipus de parroquialisme historiogràfic afavorit pel nacionalisme decimonònic és senzillament inadequat per entendre les complexitats d'una Europa d'on les formes d'organització política eren encara diverses i fluïdes, una Europa en la qual no hi havia gens la certesa que el futur rauria en la nació-estat.

Hom ha calculat que l'Europa de 1500 consistia en unes cinc-cents unitats polítiques més o menys independents,⁵ que anaven des de ciutats lliures i comtats i ducats independents fins a grans unitats territorials, com Anglaterra, França i Castella, que ja estaven caracteritzades per una tradició de poder centralitzat i extensa jurisdicció reial. Inevitablement, en aquesta Europa fragmentada en innombrables unitats polítiques autònomes o semi-autònomes, hi havia pressions contraposades cap a la integració, la desintegració i la reintegració en formes i combinacions noves. A finals del segle XV les pressions unitaristes agafaven forta volada, a mesura que un grapat de monarquies intentava amb cert èxit afermar el seu poder i estendre els seus dominis mitjançant conquesta i estratègies dinàstiques. Però el dinasticisme que va agrupar regnes, com ara la unió de Castella i Aragó, també podia actuar per tornar-los a separar, com hagués pogut passar després del casament de Ferran II amb Germana de Foix.

D'aquestes canviants combinacions provocades per l'herència i la conquesta, va sortir-ne el que en un altre lloc he anomenat "una Europa de monarquies compostes".⁶ Era també, evidentment, una Europa de ciutats-estat i repúbliques, que de vegades també formaven confederacions laxes com la Lliga Hanseàtica. Però es pot argüir que la monarquia composta va ser la forma dominant d'organització política durant bona part de la història moderna europea. Tot i que no va ser així a Escandinàvia, amb la dissolució de la Unió de Kalmar a inicis del segle XVI, sí que és el cas de la Península Ibèrica sota Ferran i Isabel; del Sacre Romà Imperi i les terres patrimonials alemanyes de Carles V i la branca austríaca dels Habsburg; de la monarquia espanyola de Felip II i els seus successors de la casa d'Àustria; de les Illes Britàniques dels Tudor i Estuarts; de la federació Polaco-lituana creada per la Unió de Lublin el 1569. Mentre que alguns estats moderns eren clarament més compostos que no pas d'altres, el mosaic de *pays d'élections* i *pays d'états* en la França Valois i Borbònica és un recordatori d'un procés històric que es repetiria una altra vegada quan Lluís XIII incorporà oficialment

4. Sobre Itàlia, vegeu, per exemple, "L'Italia degli Austrias"; sobre Portugal, A.M. Hespanha, *Visperas del Levant. Instituciones y poder político (Portugal, siglo XVII)*, Madrid, 1989.

5. Charles Tilly, "Reflections on the history of European state-making", dins C. Tilly, ed., *The formation of national states in Western Europe*, Princeton, 1975, p. 15.

6. J.H. Elliott, "A Europe of composite monarchies", *Past and Present*, 137 (1992), pp. 48-71.

el principat de Bèarn a França el 1620. Un estat, el francès, el caràcter del qual era encara essencialment compost, no feia sinó afegir un altre component als que ja el formaven. 'Conquesta i incorporació', per utilitzar el títol d'un recull de treballs publicat fa poc a Anglaterra,⁷ eren manifestacions constants de la vida política europea a l'Edat Moderna.

Així, doncs, no hi havia res d'inusual en l'estatus del Principat de Catalunya en el segle XVI com a membre integrant d'una monarquia composta, primer l'imperi de Carles V i després la monarquia espanyola. A ser membre d'una unió política laxa, el Principat ja hi estava acostumat des de feia temps pel fet de formar part de la Corona d'Aragó, i el mateix es pot dir de molts altres territoris europeus que en un temps o altre gaudiren, i per regla general continuaven gaudint, d'un alt grau d'autogovern. Tot depenia, aquí i arreu, del caràcter de la relació amb els altres membres constituents, i en particular de l'equilibri de poder entre ells en un moment determinat. I és que l'essència de la monarquia composta era que agrupava sota un únic dirigent dos o més unitats que abans eren autònomes, en una relació que, fins i tot quan s'establien fermes garanties, mai no podia romandre en un estat de permanent equilibri com una unió d'iguals.

En un memorial de 1629 en què reclamava precedència protocol·lària per al Consell d'Índies per davant del Consell de Flandes, Juan de Solórzano Pereira va argumentar que hi havia dues maneres d'unió. La primera era la unió *accessòria*. "Los reynos y provincias", explicava, "que accesoriamente se unen, o incorporan con otros, se tienen y juzgan por una misma cosa, y se gobiernan por las mismas leyes, y gozan de los mismos privilegios, que el reyno a quien se agregan". El millor exemple que va donar d'aquesta forma era la unió del que anomenava "el Imperio de las Indias" a Castella. "De que resulta", continuava, "que las Indias se gobiernan por las leyes, derechos y fueros de Castilla, y se juzgan, y tienen una misma corona. Lo cual no sucede así en los reynos de Aragón, Nápoles, Sicilia, y Portugal, y estados de Milán, Flandes y otros que se unieron y apegaron, quedándose en el ser que tenían, o como los doctores dicen: *aeque principaliter*; porque en tal caso, cada uno se juzga por diverso, y conserva sus leyes, y privilegios".⁸

Aquestes dues maneres d'unió, *accessòria* i *aeque principaliter*, representaven les dues opcions alternatives a l'abast dels monarques del segle XVI quan es trobaven amb la possibilitat d'estendre la seva autoritat o el seu domini territorial. Van optar per una o l'altra segons dictessin les circumstàncies o el programa de govern. Per mitjà de les Actes d'Unió de 1536 i 1543, per exemple, el Principat de Gal·les es va unir a Anglaterra en una unió *accessòria*. Això significava que jurídicament va ser incorporat a Anglaterra i que el Principat va perdre el seu dret a un Parlament propi i en el futur només va tenir representació parlamentària en la Cambra dels Comuns anglesa. Aquesta unió *accessòria*, cal observar, va ser efectuada per una dinastia, els Tudor, que era gal·lesa d'origen. El 1541, per altra banda, Enric VIII va elevar Irlanda a l'estatus de regne i va agrupar les corones anglesa i irlandesa en una unió que nominalment era *aeque principaliter*, en la que Irlanda conservava el seu Parlament propi i, per consegüent, el seu dret a una legislació independent, per bé que a la pràctica aquest dret es va veure severament restringit.⁹ Ja, doncs, en el transcurs del segle XVI es van adoptar dues formes diferents d'unió en la construcció de la que, amb la unió de les corones d'Anglaterra i Escòcia a inicis del segle XVII, hauria d'esdevenir la monarquia composta britànica.

En vista d'això, dels dos tipus d'unió, *accessòria* i *aeque principaliter*, l'*accessòria*

7. *Conquest and coalescence. The shaping of the state in Early Modern Europe*, ed. Mark Greengrass, Londres, 1991.

8. Juan de Solórzano Pereira, *Obras póstumas*, Madrid, 1776, pp. 188-189.

9. M. Perceval-Maxwell, "Ireland and the monarchy in the Early Stuart multiple kingdom", *Historical Journal*, 34 (1991), pp. 279-295.

podia semblar més avantatjosa per als monarques del segle XVI, ja que els donava l'oportunitat d'abraçar més estretament els territoris recentment incorporats, tot assimilant-los amb les parts dels seus dominis sobre les quals ja exercien un major grau de control reial. Però a la pràctica, atès que les insuficiències dels seus aparells administratius feien que tots els governs del segle XVI haguessin de dependre en gran mesura de la cooperació dels grups dirigents locals, s'obrien seriosos problemes en imposar nous sistemes legals i administratius en contra de la voluntat dels seus habitants, àdhuc en el cas de territoris acabats de conquerir. És significatiu, per exemple, que, fins i tot després de conquerir fàcilment el Bèarn en 1620, Lluís XIII de França va tenir cura de garantir en el subsegüent Edicte d'Unió que el Principat retindria els seus costums, drets, llibertats i privilegis, tot i que va ordenar que la llengua judicial fos a partir d'aleshores el francès, i no el bearnès.¹⁰ Una revolució administrativa i legal imposada des de dalt hagués pogut significar una continuada confrontació amb l'èlite local, i els consellers del rei van decidir, de manera sens dubte correcta, que els beneficis no compensarien els costos.

Per consegüent, hi havia avantatges ben clars per ambdues parts, rei i província, en el sistema d'unió *aeque principaliter*, que va ser el dominant entre les monarquies compostes de l'Europa del segle XVI, i certament també a Espanya. Els habitants conservaven els drets, llibertats i institucions als quals estaven acostumats, mentre el rei, per la seva banda, rebia la col·laboració local que li era essencial per a un funcionament fluid de la governació reial.

Ara bé, segons podem veure en la història de la Catalunya d'aquell segle, hi havia tensions incardinades en aquesta forma de relació, com, de fet, en totes les formes de relació política. Com que sempre hi hauria motius d'irritació per una part o l'altra, les unions, tant les polítiques com les matrimonials, requereixen almenys un grau de complicitat mútua si es vol que sobrevisquin. Els catalans del segle XVI es queixaven fonamentadament d'un motiu important d'irritació, l'absentisme reial, que era el preu pagat per tots els membres menors en les monarquies compostes de l'Europa moderna. A *La revolta catalana* vaig argüir de valent sobre els efectes de l'absentisme reial sobre la societat i la psicologia col·lectiva catalanes, i crec que amb força motius. L'absència del rei significava menors oportunitats de mecenatge i promoció, i també va comportar serioses conseqüències institucionals a mesura que la freqüència de les convocatòries de Corts, que exigien la presència reial, va anar minvant. Però ara em pregunto, retrospectivament, si no vaig prendre massa al peu de la lletra aquelles sorolloses queixes rituals sobre la manca del sol reial. Al capdavall, els catalans medievals no desconeixien pas el fenomen de l'absentisme reial, i havien après a sortir-se'n prou bé en absència del seu comte. En algun sentit, aquest absentisme també tenia avantatges positius. Una presència reial aclaparadora podia constituir fàcilment una amenaça a la llibertat i a l'autogovern; i, malgrat que els llargs intervals entre sessions de les Corts provocaven que els greuges anessin arrelant-se pel fet que les lleis no podien modificar-se, també permetien menors sol·licituds de serveis econòmics, els quals estaven minant de manera sistemàtica una Castella que nominalment sí que gaudia de la presència permanent del seu rei.

Així, doncs, malgrat tots els seus aspectes poc satisfactoris, la situació de Catalunya com un Principat sense príncep visible tenia molt de favorable. Permetia als catalans protegir-se darrera d'institucions que consideraven, amb raó, bastions de les seves llibertats, mentre que, al mateix temps, els proporcionava l'oportunitat de lluir la seva lleialtat natural en insistir en el seu desig completament legítim de veure més sovint el seu comte. Aquest tipus d'ostentacions de lleialtat constituïa una part important del tradicional joc polític entre el Principat i Madrid, un joc que es troba vívidament il·lustrat en la recent i exemplar

10. Christian Desplat, "Louis XIII and the Union of Béarn to France", dins Greengrass, ed., *Conquest and coalescence*, pp. 75, 79.

edició per Francesc Amorós i Gonell de la *Correspondència diplomàtica de Joan Francesc Rossell*, durant la seva ambaixada en nom de la ciutat de Barcelona a la cort de Felip III en 1616-1617.¹¹ Era un joc que establia uns rituals en què totes les parts jugaven respectant les regles, almenys fins que l'adveniment del Comte-Duc va comportar un moviment en les porteries. En aquest joc, el representant català feia protestes sobre la inalterable lleialtat dels catalans al seu príncep. No hi ha cap motiu per posar en dubte la sinceritat d'aquesta lleialtat, que brilla en el menyspreu de Rossell envers els ministres reials i els interminables retards d'una cort corrupta i desvergonyida. "És grandíssima llàstima", va confessar Rossell als consellers de Barcelona, "que uns vassalls de Sa Magestat tan leals sien tractats de aquesta manera".¹² Per la seva banda, els ministres reials feien protesta de la seva fervent devoció als interessos catalans, i el Duc de Lerma va extralimitar-se prou com per proclamar, amb el més petit motiu: "Verdad es que soy catalán".¹³ A partir d'aquell moment, la negociació, i el suborn, podia desenvolupar-se degudament.

Aquest era un joc que es jugava arreu d'Europa durant el segle XVI i inicis del XVII, conforme al qual els representants oficials de províncies allunyades pressionaven en favor dels seus interessos i maniobraven de la millor manera que podien enmig de l'entrellat de dificultats d'allò que Rossell va descriure com el "laberintho"¹⁴ de la cort, una institució que a Espanya, com a tot arreu, s'estava convertint en un centre administratiu cada cop més estable i immòbil, a mesura que la burocràcia proliferava.

La creixent importància en el segle XVI de la capital com el necessari punt central d'articulació d'una monarquia composta era en si mateixa un important element que abocava a desigualtats en una unió nominal d'iguals. Una cort virregnal, allà on n'hi havia, era en el millor dels casos un substitut insuficient d'una cort reial, i el regne que podia reclamar per a si la cort reial posseïa obvis avantatges sobre els regnes que no la tenien, tal com els catalans, valencians i aragonesos no es cansaven de queixar-se'n. Però l'aparició d'una cort estable i un centre burocràtic en una capital era només un d'entre diversos fenòmens que conspiraven, per tota Europa, en afavorir la concentració, en comptes de la dispersió, de poder. Les rivalitats internacionals i les insaciabls exigències de la guerra augmentaven la necessitat d'un aparell estatal fort, capaç de mobilitzar recursos fiscals i militars i d'imposar els desitjos de la corona sobre províncies distants. Al mateix temps, la por de divisions religioses entre els seus súbdits i l'amenaça de guerra civil van empènyer els monarques a persuadir-se de la necessitat d'uniformitat, una uniformitat que bé podia ser portada més enllà de les creences religioses fins a abastar altres esferes de la vida pública, com palesava la fórmula francesa d'aleshores, "une foi, une loi, un roi".

Tot això, al meu parer, ajuda a explicar per què, a les darreries del segle XVI -uns anys que, entre altres trastorns, van veure revolta als Països Baixos i guerra civil a França-, les monarquies compostes basades en el principi d'unió *aeque principaliter* començaven a semblar cada cop més fràgils. Consciència d'aquesta fragilitat es troba en la contribució de Francis Bacon a l'important debat sobre la forma que hauria de prendre la unió anglo-escoesa nascuda de l'acces de Jaume VI d'Escòcia al tron anglès el 1603. Hi havia, va explicar, dues opcions possibles en qüestió d'unions. Una era "conservar les antigues formes separades però conjuntes en sobirania", o, en altres paraules, deixar les províncies recentment unides amb les seves lleis i institucions incanviades. L'altra opció era "sobreafegir una forma nova i adequada per a tot l'estat", la qual cosa significava crear una unió molt més estreta, que requeria concessions per les dues parts. La majoria dels regnes, continuà, havia triat la primera de les dues opcions, que ell considerava "més fàcil". Però, ar-

11. Barcelona, 1992.

12. *Ibidem*, p. 86.

13. *Ibidem*, p. 147.

14. *Ibidem*, p. 205.

gumentà, aquesta opció era una fórmula que assegurava la feblesa, i no pas la fortalesa. Segons va afirmar, “havia mantingut vives les llavors i arrels de revoltes i rebel·lions durant molts i molts anys”, i va donar com exemple les recents alteracions d’Aragó. El regne d’Aragó, explicà, “per causa de no haver estat ben incorporat i cimentat amb altres corones, va llençar-se a la revolta per qüestió dels seus *fueros* o llibertats...”¹⁵

La “unió més perfecta” d’Anglaterra i Escòcia desitjada per Bacon i el rei no seria aconseguida per la dinastia Estuard. Les sospites mútues eren massa fortes i la corona es va veure obligada a acceptar el que, de fet, era una altra unió *aeque principaliter*, tot conservant les identitats separades dels regnes units, segons el model de la més recent de les unions d’aquest tipus, la de Castella i Portugal el 1580. És significatiu que la mesura integracionista de majors conseqüències a llarg termini en la unió anglo-escocesa, l’abolició de duanes, va resultar tan impossible de mantenir com ho havia estat l’abolició dels ‘puertos secos’ entre Portugal i Castella, i fou necessari abandonar-la al cap de set anys.

Malgrat la seva decepció, Jaume VI i I era prou clarivident per tal d’adonar-se que era impossible empènyer les dues nacions cap al tipus d’unió autèntica que ell desitjava assolir. Una tal unió només podia aconseguir-se si estava basada en el que ell anomenà “una unió d’amor”.¹⁶ Aquest era un tema que s’estava posant més i més de moda a voltants del tombant de segle, com ho mostra que teòrics polítics com ara Botero, Campanella i Alamos de Barrientos examinaven els problemes de les monarquies compostes i les millors maneres d’assegurar la seva supervivència. Lligams matrimonials entre les seves nobleses, participació comuna en comerç i navegació i distribució equitativa de càrrecs eren, segons argumentava Campanella a *La monarquía hispánica*, els millors mitjans d’assegurar que els pobles d’Espanya “se familiaricen entre si”.¹⁷ Era una idea que pocs anys després va recollir Olivares en la seva temptativa d’acabar amb el que va anomenar “la sequedad y separación de corazones que hasta ahora ha habido” entre els regnes de la monarquia espanyola.¹⁸

Però no era fàcil generar un sentiment de lleialtat a una comunitat supranacional de regnes i províncies amb lleis, institucions i, fins i tot, llengües diferents. En data tan primerenca com 1495, un noble aragonès, Martín Martínez de Ampíes, va poder escriure al pre-faci de la seva traducció al castellà del *Libro de Albeyteria* de Manuel Dicç que, en obtenir-ne un exemplar, “hobo por bueno de lo transferir de la catalana lengua a ésta de nuestra Hyspaña”.¹⁹ Però “nuestra Hyspaña”, paraules que sens dubte tenien certa ressonància, especialment quan Espanya era atacada per enemics estrangers, només podia ser una presència boirosa al costat de la realitat més immediata de Catalunya o Aragó. I, pel que fa a la lleialtat envers el nou descobriment de finals del segle XVI, l’“estat”, ¿on era i què era l’estat en una monarquia composta? La paraula era senzillament inapropiada: el 1600 no hi havia una cosa tal que fos l’estat britànic, espanyol o austríac.

La lleialtat, doncs, havia de centrar-se en la persona del monarca, un monarca que, en la formulació de Solórzano Pereira, per bé que era el rei de cadascun dels territoris, era al mateix temps el rei de tots.²⁰ Mentre que en principi no hi havia incompatibilitat entre amor a la pàtria —“nostra pàtria”, com Rosell es referia a Catalunya en una de les seves cartes²¹— i devoció al seu governant, la relació estava, a inicis del segle XVII, sotmesa a grans

15. Francis Bacon, “A brief discourse touching the happy union of the Kingdoms of England and Scotland”, dins *The works of Francis Bacon*, ed. J. Spedding, 14 vols., Londres, 1858-1874, X, pp. 94-96. Per altres contribucions al debat, vegeu *The Jacobean Union. Six tracts of 1604*, ed. Bruce R. Galloway i Brian P. Levack, Edinburgh, 1985.

16. “Introduction” a *Jacobean union*, ed. Galloway i Levack, p. xli.

17. Ed. Primitivo Mariño, Madrid, 1982, p. 155.

18. *Memoriales y cartas del Conde Duque de Olivares*, ed. J.H. Elliott i J.F. de la Peña, 2 vols., Madrid, 1978-1980, I, p. 187.

19. Citat per Alain Milhou, *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscano español*, Valladolid, 1983, p. 14.

20. Juan de Solórzano Pereira, *Política indiana*, Madrid, 1647, llibre iv, cap. xix, paràgraf 37.

21. *Correspondència diplomàtica*, p. 85.

i creixents tensions. La creixent concentració de poder al centre, i el que avui dia en diríem apropiació del monarca per un o altre dels territoris membres, eren causes clares de fricció. En alguns casos, com Bohèmia o Irlanda, aquesta fricció podia ser exacerbada per diferències de religió entre el monarca i molts dels seus súbdits. Però també era exacerbada pel sentit cada vegada més manifest d'autoconsciència col·lectiva que imbuïa molts dels membres de monarquies compostes en el transcurs d'un segle XVI en què les relacions polítiques i religioses s'estaven redefinint de manera dramàtica a tot arreu.

Aquest intensificat sentit d'identitat col·lectiva es pot constatar en províncies perifèriques, com els Països Baixos, en oberta revolta contra el seu monarca. Però també afectava estats centrals, com Castella i Anglaterra, els quals van aguditzar les pròpies identitats distintives durant els trasbalsos religiosos del segle XVI, tot desenvolupant un sentiment agut i agressiu del seu privilegiat lloc en els designis providencials de Déu. Aquest sentiment es va veure refermat per èxits imperials i d'ultramar. Els efectes d'un imperi d'ultramar no es limitaven als beneficis materials que va reportar a Castella i posteriorment a Anglaterra, uns beneficis que, ja d'entrada, ressaltaven la seva riquesa i potència en relació a les d'altres membres de les seves monarquies compostes. Encara que el tema requereix un estudi detallat, crec que, a més d'això, la possessió d'un imperi d'ultramar per un membre d'una unió l'impulsava a pensar en termes de domini i subordinació, d'una manera que anava en contra de tota la concepció d'una monarquia unida *aeque principaliter*. "Estos italianos", comentà un ministre a Felip II, "aunque no son indios se les ha de tratar como a tales..."²²

L'arrogància del poder imperial reflectida en aquestes paraules tindria una repercussió pertorbadora en el delicat equilibri de relacions mútues dins de la monarquia espanyola, i la situació fou agreujada per les proclames de juristes com Gregorio López Madera, que reclamava per al monarca el que de fet eren drets imperials al domini universal. "El Reyno de España", va escriure en la seva obra *Excelencias de la monarquia de España* de 1597, "es verdaderamente uno", després d'haver argumentat que "siempre y en todos tiempos pretendieron los Reyes de León y de Castilla ... que les avían de reconocer por soberanos, concediéndoles la superioridad todos los demás Reynos que en España se avían alçado, y assí lo hizieron..."²³ Davant d'afirmacions d'aquest tipus, era inevitable que els altres regnes i províncies no desaprofitessin cap oportunitat de reafirmar l'antiguitat i la continuada vitalitat dels seus drets i privilegis històrics.

El pactisme, que era el fonament de la relació entre el governant i les províncies que havien entrat a formar una unió *aeque principaliter*, va proporcionar la línia de defensa més forta i efectiva contra els intents reals o imaginats d'interferir en els seus drets i privilegis. Eren arguments contractuals els que el regne de Bohèmia va brandar en 1619 quan els seus Estats van deposar Ferran d'Estúria i elegir Frederic l'El·lector Palatí com a monarca en lloc seu. Va ser a aquests mateixos arguments que Catalunya va recórrer tres anys després, quan intentava convèncer el nou monarca a venir al Principat per tal de complir amb l'acostumat jurament d'observar les constitucions.

Els dos memorials presentats en aquella ocasió per Francesc Copons i els seus companys ambaixadors a Madrid en nom de la Generalitat són testimoni de la perdurable vitalitat d'una tradició contractual que era un llegat general europeu i també específicament català.²⁴ "En Cataluña", van insistir els ambaixadors en el segon dels seus memorials, "los

22. Citat per Koenigsberger, *The government of Sicily*, p. 48 (traducció castellana, *La práctica del imperio*, Madrid, 1989, pp. 54-55).

23. Madrid, 1625, ff. 85-86. Per les posicions de López Madera i altres juristes castellans, vegeu Pablo Fernández Albaladejo, "Imperio de por sí: La reformulación del poder universal en la temprana Edad Moderna", dins el seu *Fragmentos de monarquía*, Madrid, 1992, cap. 2.

24. Biblioteca de Catalunya, Fulletts Bonsoms, 15 i 16. Vegeu també Elliott, *La revolta catalana*, 2^a ed., Barcelona, 1986, pp. 150-151.

pactos y condiciones precedieron a la institución del supremo poder". Però el memorial va anar més enllà, en al·ludir a una altra tradició europea, no totalment eclipsada en aquella època intensament monàrquica. Tot i que la monarquia, admetia el memorial, era la millor forma de govern puix que era la que més s'assemblava a la divina, l'exemple de Venècia mostrava que les repúbliques podien sobreviure. "Por donde parece que, aunque en el inter que Vuestra Majestad tarda en prestar su real juramento, se gobernase por sí sola, no por eso se destruiria todo aquel Principado".

Aquestes atrevides paraules, que apuntaven cap a possibilitats alternatives, van tornar punyents els arguments de Copons i els seus col·legues en pro d'una monarquia composta basada en el principi de la diversitat, una diversitat que, en paraules seves, "hermosa la monarquía de Vuestra Majestad". Aquest principi de diversitat, basat en l'especial relació històrica que cada regne o província membre d'una monarquia composta havia desenvolupat amb el seu príncep al llarg del temps, i reforçada pels costums, llengua i cultura propis, es veuria sotmesa a atacs arreu d'Europa durant la tercera i la quarta dècada del segle XVII. Podem veure desfermar-se l'escomesa no només en l'Espanya d'Olivares, sinó també en la França de Richelieu i Marillac, en les terres patrimonials de l'Emperador Ferran II i en la Bretanya d'un Carles I que estava resolt a imposar una reialesa més autoritària i un grau més alt d'uniformitat religiosa en els seus allunyats regnes d'Escòcia i Irlanda.

Una nova generació de prínceps i estadistes havia arribat al poder, i hi havia arribat en un temps de renovats conflictes internacionals i de recessió econòmica ben estesa. Totes dues raons semblaven donar força a la postura de concentració del poder. Els recursos havien de ser mobilitzats; l'activitat econòmica, dirigida; i els ingressos de la corona, incrementats per fer front a les despeses de la defensa. La generació de governants cridada a respondre a aquests reptes era una generació que havia rebut els ensenyaments de Justus Lipsius, amb la seva insistència en la importància de l'ordre, la disciplina i la uniformitat religiosa en l'estat ben governat.²⁵ Era una generació que exaltava la prerrogativa reial, s'impacientava davant la diversitat de lleis i costums que semblava obstaculitzar el camí cap un govern reial fort, i pressionava envers un major grau d'unitat, que solia considerar equivalent a uniformitat. Per Marillac a França, per exemple, calia estendre el sistema de *pays d'élections* als *pays d'états*, mentre que Richelieu utilitzaria mètodes més subtils i indirectes per aconseguir el mateix objectiu de posar la prerrogativa reial per sobre de les jurisdiccions locals. Malgrat totes les diferències d'apropament tàctic a la qüestió de la diversitat a Espanya, França i les Illes Britàniques, l'aforisme favorit d'Olivares de *multa regna, sed una lex*²⁶ era un aforisme amb què els seus col·legues europeus podien simpatitzar ràpidament.

Les accions encaminades cap a una estructura estatal més unitària, amb la unió concebuda sobretot en termes d'uniformitat de religió, lleis i fiscalitat, van precipitar inevitablement el conflicte i per regla general van donar la raó a les advertències fetes per Bacon respecte d'anar massa ràpid. En aparèixer com amenaçadores de regnes i províncies distants en el seu punt més sensible, el seu sentit d'identitat diferenciada, tals accions van desencadenar moviments contra-revolucionaris, sobretot en les monarquies compostes de Bretanya i Espanya. Tot i que els greuges eren diferents, Catalunya, Portugal, Escòcia i Irlanda tenien una important característica en comú quan van agafar les armes. Tots quatre es van aixecar en revolta per defensar la integritat d'una comunitat històrica i en cert sentit idealitzada, la qual es veia, a si mateixa, en perill de mort a causa de les accions d'un company dominant que concebia la unió contundentment en termes dels seus propis interessos i prioritats.

25. Sobre la importància del lipsianisme en l'Europa del segle XVII, vegeu Gerhard Oestreich, *Neostoicism and the Early Modern state*, Cambridge, 1982.

26. J.H. Elliott, *El Conde-Duque de Olivares*, Barcelona, 1990, p. 208.

L'ús de la paraula 'contrarrevolucionari' en referència a aquestes i altres revoltes de les dècades centrals del segle XVII no és de cap manera un judici sobre els seus propòsits o la seva composició. S'utilitza, simplement, per tal d'expressar el fet que totes van començar en resposta a pressions de caràcter innovador o revolucionari per part del govern central. I estava en la pròpia natura del món del segle XVII que les revoltes miressin enrera cap a un passat més o menys idealitzat que volien restaurar; però això, per si sol, no les fa necessàriament reaccionàries en caràcter, de la mateixa manera que les reformes innovadores pels governs centrals no els col·loca automàticament en el camp de la 'modernitat'. Tal com la revolta de les molt particularistes províncies dels Països Baixos contra Felip II demostra ben vivament, era perfectament possible caminar enrera cap al futur. És donar una interpretació completament errada al meu treball pensar que pretén associar 'modernitat' amb les accions del govern central i 'reacció' amb els seus oponents en els grans conflictes de mitjan segle XVII. De fet, qualsevol discussió de la història europea moderna en termes de 'progrés' i 'reacció' em sembla tosca i simplista. Com tots els historiadors coneixem, o hauríem de conèixer, la 'modernitat' d'avui pot esdevenir anacrònica d'un dia per l'altre, mentre que els anacronismes d'ahir poden adquirir amb la mateixa rapidesa nova actualitat.

Els governs del segle XVII, com el d'Olivares, perseguïen programes que, en termes de l'època, representaven un tall radical amb el costum i la tradició. Perseguïen aquests programes perquè creïen que eren la millor, o l'única, resposta als desafiaments que tenien al davant. Els que es van oposar a aquests programes van recórrer a arguments tradicionals i constitucionalistes, que inevitablement semblaven arcaïcs i irrellevants a reformadors apressats. El constitucionalisme, sovint aristocràtic o oligàrquic en caràcter, que va inspirar la resistència a la reialesa autoritària, era en molts sentits una arma ambigua. Defensava la llibertat dels molts o les llibertats dels pocs? No és sempre fàcil de determinar. Però, fins i tot quan defensava només les llibertats dels pocs, aquest fet podia ajudar, amb el pas del temps, a salvar les llibertats dels molts.

On, en tal conflicte, rau la "modernitat"? Tan bon punt com es planteja en aquests termes, l'artificialitat d'un debat centrat en l'ambivalent concepte de "modernitat" esdevé manifesta. En l'Europa de monarquies compostes van entrar en col·lisió dos principis oposats. Un era d'inclinació unitarista i parlava en termes d'ordre, reforma i eficàcia. L'altra, essencialment particularista, parlava de drets i constitucions sagrats i de la defensa de la *pàtria* enfront de poderoses forces exteriors que operaven pel canvi. En una Europa que avui dia, igual que durant el segle XVII, es troba atrapada entre les exigències d'una major unitat en nom de l'eficàcia i de la preservació de la diversitat en nom de l'autonomia, aquest és un debat al qual hem de parar atenció amb especial sensibilitat.

A Espanya, el desastrós fracàs de l'experiment d'Olivares per aconseguir una integració més estreta dels regnes i províncies de la península va semblar que vindicava l'encert del tractament tradicional dels Habsburg envers els drets i privilegis provincials. És significatiu que una generació més jove formada en l'escola d'Olivares —homes com Juan de Palafox i Diego Saavedra Fajardo— insistia ara en el reconeixement de la diversitat com una condició necessària per a una governació sense problemes de la monarquia.²⁷ Però una continuada diversitat començava a semblar un luxe costós en un sistema d'estats competitiu en el qual l'estat més poderós, França, era també el més unificat. Un cop la corona francesa va superar els seus trasbalsos de mitjan segle XVII, es va trobar en bona posició per lligar les províncies perifèriques més estretament al centre. Bona part d'aquest procés

27. Diego Saavedra Fajardo, *Empresas políticas: Idea de un príncipe político-cristiano*, ed. Quintín Aldea Vaquero, 2 vols., Madrid, 1976, p. 614 (*empresa* 61); Juan de Palafox y Mendoza, "Juicio interior y secreto de la monarquía para mí solo", a José Mª Jover Zamora, "Sobre los conceptos de monarquía y nación en el pensamiento político español del XVII", *Cuadernos de Historia de España*, 13 (1950), pp. 138-150.

d'unificació nacional va ser aconseguit, com en el Llenguadoc,²⁸ mitjançant l'hàbil ús del patronatge reial, però en territoris adquirits de feia poc, com la Cerdanya, Lluís XIV va optar per una política deliberada, encara que no sempre sistemàtica, de gal·licització administrativa i cultural.

El relatiu grau d'unitat nacional assolit pel nou estat fiscal-militar de la França de Lluís XIV contrastava marcadament amb el palès caràcter compost dels seus rivals, Gran Bretanya, les Províncies Unides i les monarquies espanyola i austríaca. No és, doncs, sorprenent trobar que les pressions cap a la unificació adquirissin nova empena entre les monarquies compostes de finals segle XVII i inicis del XVIII. Quan Hongria, per exemple, va ser recapturada dels turcs, certs grups a Viena van pressionar per què fos tractada, com Bohèmia en la dècada de 1620, com un regne conquerit.²⁹ Ni el govern de Carles II d'Anglaterra ni el de Carles II d'Espanya, tots dos turmentats pels records dels anys 1640, estaven en posició d'avançar obertament, com a molt només de manera obliqua, cap a una unió més estreta dels seus desunits regnes. Va caldre l'adveniment de la nova dinastia borbònica al tron espanyol el 1700 i el subsegüent rebuig dels catalans, valencians i aragonesos a acceptar-ne la legitimitat, per crear una situació en què l'abolició dels tradicionals tractes constitucionals amb la Corona d'Aragó pogués ser contemplada seriosament a Madrid. A Bretanya, com a Espanya, el canvi dinàstic va ser també el catalitzador de noves passes cap a la unificació. El desig de preservar l'acord protestant de 1688-1689 i la continuada ansietat sobre la seguretat nacional en temps de guerra mentre la unió de les corones romangués incompleta, es van combinar per crear les condicions en què una unió anglo-escocesa establerta més fermament pogués ser discutida seriosament una altra vegada. Irlanda, salvatge-ment reconquerida per Guillem III, va continuar sent, com sempre, un cas tot especial.

En vista de les seves enormes diferències quant a equilibri de forces intern i situació internacional, no sorprèn que aquestes tres monarquies compostes —l'austríaca, l'espanyola i la britànica— es recomponguessin de maneres ben diferents. Però aquesta recomposició general, que va tenir lloc entre 1707 i 1716, va ser en cada cas una recomposició que va vincular els seus integrants més estretament uns als altres. Els hongaresos van resultar ser massa forts per què les seves llibertats fossin suprimides per la força, i la solució austríaca de 1711 va consistir en un acord recíproc que va obrir el camí a la que, a la llarga, seria la Monarquia Dual austro-hongaresa. Fins a quin punt, en cas que fos així, aquesta solució austríaca reflectia les experiències espanyoles de l'Arxiduc Carles i els seus consellers és qüestió que no ha estat investigada. Quatre anys abans, els anglesos també havien establert un acord, mitjançant el qual els escocesos, com els magiars, van conservar les seves lleis i identitat religiosa. Però, en el seu especial establiment d'una unió parlamentària i en les seves mesures per promoure la unificació econòmica, la unió anglo-escocesa de 1707 va anar molt més lluny que l'acord austro-hongarès envers la creació d'un estat unitari i cohesionat.

L'estat més unitari de tots va ser el creat per la Nova Planta a Espanya, on la victòria militar va proporcionar a la dinastia un ample marge per imposar les seves pròpies condicions, un marge del qual no van disposar l'Emperador en els seus tractes amb els hongaresos ni la corona anglesa en els seus amb els escocesos. Per consegüent, malgrat la concessió a un nombre limitat de ciutats aragoneses, valencianes, catalanes i mallorquines del dret de vot en les Corts de Castella,³⁰ el tall amb el passat a la Corona d'Aragó va ser més dràstic i més dolorós que a les terres de l'Emperador i a les Illes Britàniques. Però fins i tot aquí, i particularment a Catalunya, se n'ha fet un gra massa de la dicotomia entre l'abans i el des-

28. Vegeu William Beik, *Absolutism and society in seventeenth-century France: State power and provincial aristocracy in Languedoc*, Cambridge, 1985.

29. Vegeu John P. Spielman, *Leopold I of Austria*, New Brunswick, 1977, cap. 6.

30. Pere Molas Ribalta, "Las Cortes de Castilla y León en el siglo XVIII", *Las Cortes de Castilla y León en la Edad Moderna*, Valladolid, 1989, pp. 141-151.

prés de 1714. Recentment han estat publicats bons estudis sobre la complexa evolució produïda entre el 1700 i el 1714, que han aclarit aspectes importants.³¹ Però resta encara per precisar fins a quin punt una part de l'ordenament jurídic autòcton català va romandre sota el nou règim polític-administratiu borbònic.

Les continuïtats, tant com les ruptures, són indicatives de les complexitats que envolten la història de les monarquies compostes de l'Europa moderna. Encara que a tot el continent la tendència durant el segle XVIII seria en la direcció d'un estat fiscal-militar més integrat, hi hagué una àmplia disparitat entre els decrets dels buròcrates reials i les realitats quotidianes de la vida local i regional. Les monarquies compostes, fins i tot allà on els lligams d'associació havien estat estrets, feia poc, com a la Gran Bretanya i a Espanya, encara eren a la pràctica força compostes, en la mesura en què van néixer noves relacions i es van establir nous acords entre els governs centrals i els grups dirigents provincials. I, irònicament, a finals de segle, justament quan l'estat integrat del segle XIX començava a aparèixer, les recerques literàries, lingüístiques i històriques de l'incipient moviment romàntic van dur a una redescoberta de les tradicions nacionals i regionals i, així, van fornir la diversitat amb un nou caire de legitimitat.

En la llarga i complexa història d'uns tres segles de monarquia composta a Europa, la història de Catalunya em sembla que no és ben bé excepcional, sinó més aviat paradigmàtica. Hi ha aspectes paral·lels i recurrents, com he intentat de suggerir en aquesta conferència, entre la situació de Catalunya i la d'altres regnes i províncies que la història, la geografia i les circumstàncies havien associat en unions on es van trobar jugant-hi un paper secundari. L'excepcionalisme és el punt feble dominant de totes les historiografies nacionals, incloses, naturalment, les historiografies nacionals dels membres més poderosos de les monarquies compostes i també les elaborades per tal d'englobar en una visió unitarista llargs processos històrics que no sempre van ser-ne, d'unitaris. En efecte, tots tenim la tendència a veure les històries dels nostres països com si fossin úniques. Però només si estem disposats a situar aquestes històries nacionals en un context ample i comparatiu, serà possible determinar quins dels seus trets són efectivament distintius i quins formen part d'una pauta i una experiència més general, d'abast europeu.

Hem de conèixer, per exemple, en quina mesura els catalans de qualsevol generació donada van aprofitar les oportunitats i minimitzar els desavantatges de participació en una monarquia composta. Per tal d'avaluar el seu grau d'èxit o fracàs, necessitem comparacions amb altres pobles que es trobaven en una situació comparable, com els bohemis, els hongaresos, els napolitans i els escocesos. Les comparacions amb altres parts de la monarquia espanyola són, amb tota probabilitat, especialment valuoses, perquè totes eren membres d'una unió que tenia una cultura política compartida en un major o menor grau, segons sigui el moment estudiat. Els nobles de la Itàlia espanyola, els *criollos* d'Amèrica i les classes dirigents de la Corona d'Aragó parlaven tots un mateix llenguatge de constitucionalisme i contracte, i utilitzaven procediments i mètodes similars, tan formals com informals, per tal de fomentar els respectius interessos o els de les seves *pàtries* i de protegir-les dels efectes de molests decrets reials emanats de Madrid.

"Pot molt lo amor de la Pàtria", escrigué Joan Francesc Rossell, en explicar als consellers de Barcelona que, tot i estar malalt, es va llevar del llit per obtenir una audiència amb el Duc de Lerma.³² La seva *pàtria*, igual que la de molts altres europeus de l'època, formava part d'una monarquia composta de moltes *pàtries* i es trobava, com moltes altres, en una

31. Ernest Belenguier Cebrià, "Entorn les darreres Corts catalanes de l'Edat Moderna: una institució perillada?", *Les Corts a Catalunya. Actes del Congrés d'història institucional*, Barcelona, 1991, pp. 167-172; Jesús Lafuente Abadía, "Las Cortes de Barcelona de 1702", *Anuario de Historia del Derecho Español*, 62 (1992), pp. 7-46; Joaquim Albareda Salvadó, *Els catalans i Felip V. De la conspiració a la revolta (1702-1705)*, Barcelona, 1993.

32. *Correspondència diplomàtica*, p. 146.

situació en què un dels components de la *pàtria*, el príncep, residia en un altre lloc. Per consegüent, la vida política i institucional de la Catalunya dels segles XVI i XVII es vivia al mateix temps dintre i fora del Principat, ja que la seva classe dirigent, igual que la d'altres comunitats en les monarquies compostes europees, estava ocupada en un perenne exercici de calcular interessos i harmonitzar lleialtats en un sistema plural, el centre del qual era Madrid. Nosaltres mateixos, que ens trobem avançant cap a un univers polític més plural, on s'estan generant lleialtats supranacionals i on l'estat-nació sobirà està sent erosionat per pressions tant de dalt com de baix, estem potser més ben equipats que les generacions que ens han precedit per apreciar el caràcter d'un sistema que combinava unitat i diversitat, amb major o menor fortuna. Potser, també, podem apreciar millor el conflicte de lleialtats que un tal sistema pot generar. Recordem, doncs, en la nostra tasca de reescriure la història de les nostres nacions durant els segles XVI i XVII, que també, nosaltres, pertanyem a una comunitat supranacional i habitem en estats creixentment compostos.

Traducció de l'anglès per Xavier Gil